

Hans Christensen Sthen i studerekammeret

Om arbejdsmetode og temabehandling i *Lyckens Hiul*

Af Niels Werner Frederiksen

In 1581, the Danish priest and author Hans Christian Sthen published a book entitled »Lyckens Hiul« (»Wheel of Fortune«). The work consists of a preface and a didactic versified poem. In both parts insight into the mutability of fortune is demonstrated to be a necessity to acquire the knowledge, which characterizes the Wise. For this edification, Sthen has used a number of sources; a collection of proverbs from 1529 is the main source for his preface. This article attempts to observe Sthen at work in his study with his collection of books. Based on a detailed analysis of his use of sources, it is possible to outline how Sthen used his books and how he treated the themes in »Lyckens Hiul«. It can be shown that Sthen, as was typical for Humanists in this period, takes what he can use from his sources, but at the same time adapts what he has borrowed so that his work expresses his own conception of the human condition as characterized by a lack of stability.

Indledende bemærkninger

Hans Christensen Sthen (1544-1610) er i dansk litteraturhistorie mest kendt som salmedigter og som forfatter til skolekomedien *Kort Vending*. Hans andre skrifter har tiltrukket sig mindre opmærksomhed. Blandt disse er *Lyckens Hiul*, som udkom i 1581, men med fortalen dateret 1579.¹ Skriftet opnåede flere senere bevarede og måske også nogle tabte udgaver, hvad der vidner om dets popularitet.²

Når *Lyckens Hiul* overhovedet nævnes i litteraturhistorierne er det først og fremmest i afsnit om Sthens bidrag til den danske skolekomedie.³ Skriftet anføres som vidnesbyrd om, at Sthen er forfatter til det anonymt overleverede skuespil *Kort Vending*, idet store passager fra *Kort Vending* genfindes i *Lyckens Hiul*, der har samme tema som skuespillet.⁴ I en enkelt 'litteraturhistorie' har Sthens lille og ikke i nyere tid udgivne skrift dog fået en vigtig placering. Slår man op i *Den Store Danske Encyklopædis* bind 4 fra 1996 og læser fremstillingen af den danske litteraturs historie, finder man her i den korte omtale af renæssancens litteratur Sthens »gude-lige læredigt« nævnt som et centralt udtryk for periodens 'grundsyn'. Afsnittet er skrevet af Johan de Mylius, som tidligere i *Anskuelsesformer*

(1991) har udpeget »forestillingen om ubestandigheden, omskiftelsen« som central for både renæssance og barok.⁵

Allerede titlen *Lyckens Hiul* peger på temaet: *lykkens ustadighed*. Lykkehjulet var et udbredt og yndet motiv i middelalderens og renæssancens kunst og litteratur, og motivet hænger nøje sammen med skriftets tema. I Sthens skrift korresponderer titlens angivelse af motivet da også både med træsnittet på bagsiden af titelbladet og med formuleringer i hovedteksten. En undertitel giver læseren nærmere besked om skriftets genre, indhold og tema: »En kaart Vnderuisning, om Lyckens wstadighed, oc Verdens løb«. Ordet *undervisning* angiver, at skriftet på tidstypisk vis er både belærende og moraliserende.

I *Lyckens Hiul* møder vi i hovedteksten en række bibelske og antikke personer, der skal illustrere lykkens omskiftelighed. Sthen benytter sig her af exemplumfortællingen, som siden middelalderen har haft stor betydning som element i didaktiske og moraliserende fremstillinger.⁶ Hovedtekstens versificerede exempla koncentrerer sig især om personer, der går fra lykke til ulykke, men ubestandigheden har også repræsentanter for den modsatte forandring.

Det er hovedteksten, der har været i centrum for de litteraturhistorier, som overhovedet har nævnt skriftet, men *Lyckens Hiul* har også en paratekst i form af en række udenværker, der sammen med den versificerede del indgår i en tæt forbindelse, som tilsammen danner værkets helhed:

1. Titelblad med titel, angivelse af tema og motto
2. Træsnit på titelbladets bagside med lykkens hjul
3. Fortale i form af en dedikation til Niels Pedersen Kolding (bl. A2r-B1v)
4. En latinsk parafrase af et par vers i Prædikerens Bog, »Salomon in Ecclesiaste Cap: 9« (bl. D3v).

Af udenværkerne er fortalen af N.M. Petersen blevet karakteriseret som »artig nok«,⁷ men den fik først en nærmere behandling i Ernst Frandsens afhandling om Sthen fra 1932.⁸ Og de senere kortfattede omtaler af Sthens værk synes kun at have haft blik for hovedteksten, mens fortalen ikke har påkaldt sig interesse.

Jeg vil i det følgende se nærmere på den helhed, som udgøres af samspillet mellem de såkaldte udenværker og hovedteksten. Vejen til at tegne et billede af skriftets holdning til lykkens vilkår i en verden præget af foranderlighed går gennem en undersøgelse af Sthens brug af kilder og forlæg til

fremstillingen. Jeg vil med andre ord kigge Sthen over skulderen under hans arbejde i studereværelset med dets bibliotek.⁹ Ved hjælp af den tilvebragte viden om hans arbejdsmetode er det derefter muligt at tegne et billede af hans og periodens holdning til originalitet og til det behandlede tema. Kildeundersøgelserne kan bidrage til at indkredse Sthens arbejdsmetode og dermed til at karakterisere en holdning i 1500-tallet til originalitet, som til en vis grad er fremmed for vor tid. Og de kan kaste lys over det færdige produkt og dets behandling af temaet om lykkens omskiftelighed.

Umiddelbart er der ikke noget i Sthens fortale, der vækker mistanke om et forlæg til store dele af hans betragtninger over lykkens ustadighed. Min afdækning af hovedkilden skyldes da heller ikke en målrettet søgning, men er en opdagelse gjort under arbejdet med kilderne til *Problemata et Proverbia moralia*, hvor læsningen af Sebastian Francks ordsprogssamlinger vakte mindelser om en tidligere læsning af Sthens fortale. Når parallellen først er bemærket, er der imidlertid ingen tvivl om benyttelsen. Derefter har også kilderne til andre dele af udenværkerne og til hovedteksten ladet sig bestemme ved et mere målrettet arbejde, der dog heller ikke har været uden præg af fund under søgen efter noget andet.

Titelblad og træsnit

På titelbladet står som motto en i tiden velkendt sentens: *Fortunam reventer habe*, 'Behandl lykken ærbødig'. Opfordringen svarer til betragtningen bl. Blr i fortalen, at man ikke skal »hoffmode sig aff god Lycke«. Det er *sapientia* ikke at forfalde til *superbia*. Allerede på titelbladet får læseren således konklusionen på den undervisning, som venter ham i fortale og hovedtekst. Den vise, der har erkendt lykkens ustadighed, vil vide at rette sig efter mottoets anvisning. Sentensen stammer fra et epigram af den latinske digter Decimus Magnus Ausonius (ca. 310 - ca. 395).¹⁰ Epigrammet fortæller om den sicilianske tyrann Agatokles, der var søn af en pottemager, hvilket han ikke glemte, da han var blevet konge. Sentensen er Ausonius' kommentar til beretningen om Agatokles. For den læser, der kender citatet, vil det måske klinge med, når han senere møder Agatokles i rækken af Sthens exempla i *Lyckens Hiul* (bl. C3v-C4r). Og Sthen selv har efter al sandsynlighed været klar over forbindelsen.

På bagsiden af titelbladet til *Lyckens Hiul* er der et træsnit, som viser lykkens hjul med fire figurer på hjulet og en kvinde siddende i midten med et kar i hver hånd. Op ad hjulets venstre side klatrer en person, der følges

af et skriftbånd med ordet *regnabo*, 'jeg vil regere'. Øverst på hjulet sidder en person, hvis højre hånd er løftet til en selvbevidst hilsen; venstre hånd er anbragt i siden. Over personen er der et skriftbånd med ordet *regno*, 'jeg regerer'. Ned ad hjulets højre side falder en person, der følges af et skriftbånd med ordet *regnavi*, 'jeg har regeret'. Nederst klamrer en person sig til hjulet; under personen et skriftbånd med ordene *sum sine regno*, 'jeg er uden herredømme'. I hjulets midte sidder en kvinde, iført en vid kappe og med flagrende hår. Hendes identitet angives med ordet *Fortuna*. I hver hånd bærer hun et kar. Svarende til den faldende person mister det andet kar sit indhold.

Billedlige fremstillinger af motivet *lykkens hjul* i kombination med de citerede skriftbånd er almindelige i middelalder og renaissance, bl.a. i danske kalkmalerier, men om nogen direkte lighed med den dominerende tradition for fremstillinger er der ikke tale.¹¹ Den særlige udformning af motivet, som findes på træsnittet i Sthens *Lyckens Hiul*, findes derimod i Gregor Reisch: *Margarita philosophica* (1503). Skriftbåndene på Reichs træsnit har dog andre replikker; hos Sthen er de erstattet med de gængse. Reisch eller en descendent af dennes træsnit er uden tvivl Sthens forlæg for træsnittet.¹² At personerne hos Sthen i modsætning til personerne hos Reisch udtaler sig som konger, passer godt til den følgende række af eksempla, men mindre godt til figurerne på træsnittet, der i lighed med træsnittet hos Reisch ikke bærer kroner.

Fortale

Efter at have slået temaet for den følgende fortale og versificerede fremstilling af personer, der befinder sig i forskellige positioner på lykkens hjul, fast ved hjælp af titelblad og træsnit, vender Sthen sig i fortalens begyndelse til den person, som skriftet er dediceret til.

Lyckens Hiul er henvendt til Niels Pedersen Kolding, som var Frederik 2.s slotsskriver på Frederiksborg og Kronborg.¹³ Sthen omtaler ham bl.a. som sin »Faddere oc gode Ven« (bl. B1r). Sthen tilskriver ham bogen »her met at beuise mig vdi nogen maade tacknemmelig mod eder, for eders Fromhed, oc Goduilligheds beuising« (bl. B1v). Fortalens funktion som dedikation ekspliciteres kun i begyndelsen og slutningen, hvad der gjorde det nemt at forvandle dedikation til almindelig læserhenvendelse, da skriftet blev genoptrykt i 1709 og igen i 1737.

Fortalen fokuserer på undertitlens angivelse af temaet »Lyckens wsta-

dighed, oc Verdens løb«, dvs. det dennesidige livs uberegnelighed og omskiftelighed, men Sthens betragtninger er set i lyset af det hinsidige. Menneskets liv her på jorden er i bedste fald en korsvej til det evige liv, i værste fald en vej til Helvede. Ustadigheden skal indprentes, så mennesket vender sig mod den sikkerhed, som findes bag om og efter det jordiske liv. Denne tankegang ekspliciteres ikke direkte i fortalen, men ligger bag og er en nødvendig forudsætning for alle Sthens betragtninger.

I begyndelsen af fortalen (bl. A2r) fastslår Sthen, at »ingen ting er fast oc stadig her i Verden«. Som belæg henvises til exempla, »alle Historier, baade ny oc gamle, Geistlig oc Verdslig«, og til »daglig Forfarenhed«. Derudover anføres kong Salomons overvejelser i Prædikerens Bog, og der henvises til behandlingen af temaet i »alle vise Mends Bøger«. Fortalen rummer da også efterfølgende en lang række henvisninger til Bibelen og til anerkendte autoriteter fra antikken og nyere tid.

Sthen indleder derefter en længere omtale af Fortuna med en anekdote om den berømte græske maler Apelles (300-tallet f.Kr.), der ifølge Sthen malede Fortuna siddende på et hjul, fordi hun ikke kan stå stille (bl. A2r). Anekdoten er gengivet i Stobaios' antologi (400-tallet e.Kr.), men Sthens kilde skal sandsynligvis findes i et af 1500-tallets mange florilegier, f.eks. Conrad Lycosthenes' emneopdelte *Apophthegmata* (1555), hvor den findes i rubrikken »De fortunæ inconstantia«. Når Sthen mod den benyttede kilde skriver, at Apelles malede Fortuna »sidendis *pa a it Hiul*« (min kursivering), er det sandsynligvis for at etablere en forbindelse mellem anekdoten og det træsnit, som findes før fortalen. Men det er også det eneste sted i fortalen, hvor der etableres en direkte forbindelse til titel og træsnit.

Efter anekdoten om Apelles og den siddende Fortuna griber Sthen til et værk af den italienske humanist Marcus Antonius Coccius Sabellicus (1436-1506) (bl. A2v), som han citerer for en længere refleksion over dem, der »vijslige« har »fingeret Lycken, at vere blind, atskillig oc fløyd«. Henvisningen er blot til »Sabellicus vdi sin 7. Bogs 8. Capit:«, hvad der måske har været oplysning nok for den datidige læser, og i hvert fald var det for Sthen selv, i hvis bibliotek bogen fandtes: »Exemplorum libri decem (Argent. 1511)«. ¹⁴ Et opslag i Sabellicus under »De Subita mutatione fortune« bekræfter, at hele afsnittet hos Sthen er fremkommet ved en oversættelse af Sabellicus' betragtninger over Fortuna.

Sabellicus' omtale af den uberegnelige Fortuna supplerer Sthen med et nyt afsnit, der opregner alle de epiteter, som digterne har givet hende (bl. A2v): *lubrica, lenocinans, malefida, fragilis, volucris & fuga* og *bifrons*. De latinske tilnavne forklares og oplyses med et ordsprog og tre citater: et

Cicerocitat (med henvisning) og to citater (uden henvisninger) af den italienske humanist Baptista Spagnuoli Mantuanus (1447-1516). Til udarbejdelsen af dette lærdomsfyldte afsnit har Sthen grebet til en nyttig håndbog af den franske humanist Jean Tixier de Ravisi eller Johannes Ravisius Textor (1480-1524), der i 1518 udgav sin *Epitheta*, der også kendes fra adskillige senere udgaver. Fra siderne om Fortuna har Sthen hentet sine syv epitetter og de tre citater, men han har også tilføjet små selvstændige elementer, og ved det andet Mantuanuscitat er han gået til kilden eller til en anden håndbog, så han kunne fortsætte citatet.

Omtalen af *Fortuna bifrons* afslutter Sthen med at fastslå, at hun ikke alene undlader at tage stilling til menneskets moralske kvaliteter, men ligefrem begunstiger de onde på bekostning af de gode. Synspunktet belægges med to ordsprog og en konstatering (bl. A3r):

Som det gamle Ordsprock liuder, der kommer en So, oc finder saa snart it Agerne som en Galt, Item, mand siger oc, Io argere Skalck io bedre Lycke, Io frommere Menniske io større Wlycke: Det gaar oc menlige saa til her vdi Verden, at skulde der falde en Wlycke aff Himmelen, da falt hun paa den Fromme.

Begge ordsprog kendes fra periodens ordsprogssamlinger.¹⁵ Det første af dem findes bl.a. i Sthens egen håndskrevne samling, hvor det får en udlægning, der svarer til brugen her i fortalen om lykkens uretfærdige fordeling af livets goder.¹⁶

Overgangen mellem fortalens to ordsprog etableres med et *item*, der samtidig er overgangen til Sthens hovedkilde til fortalens betragtninger over lykken, nemlig den ovenfor nævnte tyske ordsprogssamling med udlægninger.

Sthens hovedkilde til fortalen

Fra det 16. århundrede kendes tre store tyske ordsprogssamlinger med udlægninger: Johannes Agricolas, Sebastian Francks og Christian Egenolphs.

Den første af samlingerne er Johannes Agricolas *Drey hundred Gemeyner Sprichwörter / der wir Deutschens uns gebrauchen / und doch nicht wissen woher sie kommen*, der blev trykt i 1529. Allerede samme år kom adskillige optryk. I 1529 udkom ligeledes anden del af ordsprogssamlingen med 450 nye ordsprog med udlægninger: *Das Ander teyl gemeyner*

Deutscher sprichwörter / mit yhrer außlegung / hat funfft halv hundred newer wortter. Også anden del opnåede adskillige tryk. De to samlinger forenede Agricola i 1534 til *Sybenhundert und fünfftzig Teütscher Sprichwörter verneüwert und gebessert.* Og i 1548 forøgede han antallet af ordsprog med udlægninger med endnu en samling: *Fünfhundert Gemainer Newer Teütscher Sprüchwörter.*¹⁷

Mellem Agricolas samlede optryk og fortsættelsen udkom endnu en stor tysk ordsprogssamling med udlægninger, nemlig Sebastian Francks *Sprichwörter/ Schöne/ Weise/ Herrliche Clügreden/ vnnnd Hoffsprüch,* der blev trykt hos Christian Egenolph i Franckfurt a.M. 1541; samme år udkom hos samme bogtrykker anden del af Francks ordsprogssamling.¹⁸ Francks ordsprog er hentet fra mange kilder, hvoraf en del nævnes i samlingen. Kun ordsprogene er overtaget fra kilderne, mens udlægningerne med exempla er Francks egne moraliserende og pædagogiske forklaringer og betragtninger. Francks ordsprogssamlinger blev ikke optrykt, men kom i 1545 hos Eustachius Froschauer i Zürich i en ny udgave, hvor ordsprogene var ordnet alfabetisk efter emner.

Den tredje af de tyske ordsprogssamlinger skyldes Christian Egenolph (1502-55), bogtrykker og forlægger i Frankfurt am Main fra 1530 til 1555. Han trykte i 1541 som nævnt de to dele af Sebastian Francks ordsprogssamling og udsendte desuden i 1548 en ordsprogssamling uden angivelse af forfatter, men med en titel der er næsten identisk med Francks: *Sprichwörter/ Schöne/ Weise Klügredenn.*¹⁹ Egenolphs ordsprogssamling er ikke et selvstændigt værk, men er fremkommet ved benyttelse af Johannes Agricolas og Sebastian Francks samlinger. Der er tale om en forkortet kompilation, der udelader en del exempla og også en del af de latinske citater. Det mere folkelige præg viser sig bl.a. i en benyttelse af tyske ordsprog som overskrift, hvor Sebastian Franck ofte har et latinsk citat. Egenolphs samling blev populær, hvad der kan ses af de i hvert fald ti tryk fra 1548 til 1600.

En modsvarighed til de tyske ordsprogssamlinger med udlægninger har vi i den anonyme danske ordsprogssamling *Problemata et Proverbia moralia* fra 1611.²⁰ Mine undersøgelser over denne samling har vist, at den indeholder stof fra både Agricola og Franck. Samlingens oversatte og bearbejdede partier kan desuden vises at være hentet i Christian Egenolphs kompilation, hvis forkortelser og bearbejdelser genfindes i fællesstoffet.²¹

Uden kildeangivelse har Sthen i fortalen til *Lyckens Hiul* oversat, bearbejdet og indføjet to af Sebastian Francks ordsprogsudlægninger. Af fortalens 198 linjer er de 85 et resultat af denne benyttelse. Medregner man de

udvidelser, som Sthen har foretaget i partierne fra Franck bliver resultatet større; af fortalens 198 linjer er hele 115 fremkommet som et resultat af Sthens benyttelse og bearbejdelse af Franck eller af Egenolph, hvor begge ordsprogsudlægninger er medtaget.

En oversigt over benyttelsen af Franck eller Egenolph ser således ud:

I Sthen bl. A3r l. 15 - A4v l. 29:

Franck II bl. 139v-142v (Franck 1993: 399-402)

Egenolph bl. 152r-155v.

II Sthen bl. B1r l. 10 - B1r l. 24:

Franck II bl. 104r-104v (Franck 1993: 358)

Egenolph bl. 100v-101r.

Francks to ordsprogsudlægninger har Egenolph overtaget uden forkortelse og med kun ganske få verbale forskelle. Da der desuden ikke forekommer noget af Egenolphs stof fra Agricola i Sthens fortale, er det svært at afgøre, hvilken tekst Sthen har haft foran sig. Hvor Sthen tilsyneladende følger Egenolph i rettelsen af trykfejl i Franck og i forkortelser i forhold til Franck, kan lighederne mellem Egenolph og Sthen lige så godt ses som en tilfældig og sekundær overensstemmelse. I mangel af afgørende indicium har jeg derfor fundet det rimeligst at citere den tyske tekst efter Sebastian Francks original. Men ser vi på samlingernes udbredelse, er sandsynligheden størst for, at Sthen har haft en af de mange udgaver af Egenolphs compilation liggende foran sig; før 1579 er der hele syv udgaver af Egenolph.

Francks første ordsprogsudlægning

Med overskriften »Ye böser mensch/ ye besser glück« har Franck en længere betragtning over lykkens tilsyneladende uretfærdige fordeling.²² De ugudelige går det godt, mens de fromme udsættes for ulykker. I det ovenfor s. 145 citerede stykke fra Sthens fortale om lykkens begunstigelse af de onde markeres overgangen til Sthens benyttelse af Franck med et *item*; jeg citerer Francks tilsvarende begyndelse:

Ye böser mensch/ ye besser glück.

Es geschicht gemeynlich/ wann ein vnglück vom himmel herab fiele/ es fiel auff einn frommen.

Sthen har ikke direkte oversat den tyske overskrift, men erstattet det tyske ordsprog med den form, der er almindelig i samtidens danske tradition: »Io argere Skalck io bedre Lycke«. ²³ Parallelt med ordsproget indsætter Sthen derefter: »Io frommere Menniske io større Wlycke«, som også er hentet i Francks ordsprogsudlægning, men i et afsnit, der ellers ikke er benyttet af Sthen: »Ye frömmen mensch/ ye böser glück«. Om Francks og Sthens fortsættelse er at betragte som et ordsprog, er usikkert, men sætningen er medtaget i Matthias Moths ordbog som et ordsprog. ²⁴

I et nyt afsnit udfolder Sthen nærmere betragtningen over de frommes skæbne (bl. A3r):

Naar gemein Wlycke gaar offuer Folck, som Tiranni, Vandsnød, Ildsnød eller Brynde, Hagel, Dyr tid, Pestilentz, Krig etc. Alt gaar det almindelige offuer de fromme, Christus haffde selff ingen Lycke her i Verden, huilcket mange hellige Menniske haffue støt oc forarget sig paa, oc bekymret sig der met, hui at det saa gaar til, før end de da finge Guds vilie at forstaa, som wi maa læse, Abacuc. 1. Hieremiæ 12. Psal. 37. Iob 21. etc.

Stykket samt dets bibelhenviisninger er overtaget fra ordsprogsudlægningen hos Franck, hvis betragtninger Sthen ikke direkte bearbejder, men blot oversætter og forkorter ved overspringelse af et par store partier:

Wann gemeyn vnglück vber die leut gehet/ als Tyraney/ wassers nöt/ hagel/ brunnst/ thewrunng/ pestilentz/ krieg etc. so gehet es gemeynlich vber die frömbsten (...) Christus hett kein glück auff erden (...) Vnd ye frömmen/ ye weniger glück/ Ye böser/ ye besser glück/ Welchs auch vil heylig leut hat geärgert vnd bekümmert/ biß sie Gottes willen darinn haben verstanden/ Abacuc 1. Hier. 12. Psalm. 87. 73. Job 21.

Oversættelsen har et enkelt eksempel på tautologisk gengivelse; »brunnst« oversættes således med »Ildsnød eller Brynde«. Oversættelsen er ellers ordret, men den kraftige forkortelse røber en intention om at fokusere på den pointe, som belægges med de afsluttende bibelciter, nemlig at det ikke er nemt for menneskene at forstå Guds mening med denne tilsyneladende uretfærdige fordeling af lykke og ulykke. Når Sthen oversætter Francks »auff erden« med »her i Verden« er det vel ud fra et ønske om at

understrege sit tema om »Lyckens wstadighed, oc Verdens løb« som et dennesidigt fænomen.

Efter henvisningerne til Det gamle Testaments behandling af de frommes forargelse forklarer Franck grunden til den tilsyneladende uretfærdighed, men inden benyttelsen af denne fortsættelse indskyder Sthen på egen hånd en betragtning over de »vise Hedninger«, som ikke kendte til kristendommen og derfor ikke kunne gå fra forargelse til forklaring. Sthen citerer Menander for en længere betragtning over dyrene, som belønnes efter fortjeneste i modsætning til menneskene, hvor det går de fromme dårligt, mens de onde har bedre lykke. Menandercitatet er et fragment fra en komedie.²⁵ Medtagelsen af citatet, som Sthen sandsynligvis har fra et florilegium, skyldes Sthens ønske om at fremhæve, at der ikke kun er tale om visdom, men om *kristen* visdom. Samme tanke ligger implicit hos Franck, men Sthen har ekspliciteret den ved modsætningen mellem Bibelen og de vise hedninger, dvs. den antikke visdom.

Med Menander som repræsentant for den antikke visdom kan Sthen etablere en overgang til forklaringen på det paradoks, som kun de kristne kan forstå (bl. A3v):

Dette haffuer Menander sagt, fordi hand oc hans Parti, viste icke aff Guds Ord, Guds raad oc vilie at sige, De viste icke, at saadant skede aff denne Grund oc Tabulatur, at Gud haffuer bygd en Kaarssuey til det euige Liff, som der staar, Lucæ, 24. Actor: 14. Oc anden sted i den hellige Scrifft.

Her fortsætter Sthen benyttelsen og oversættelsen af Franck, der umiddelbart efter henvisningsrækken til de ovenfor citerede bibelsteder har: »Es geschicht aber auß disem grund vnd tabulatur: Got hat den creutzweg zum leben gebawet/ Luc. 24. Acto. 14. 2. Tim. 3«.

Derefter fortsætter Sthen stadig med Franck som forlæg sine betragtninger over de frommes vej til det evige liv og de ugudeliges tilsyneladende uforklarlige lykke her på jorden. Gud ved, at den ugudelige »er en Gallekneffuel, oc vil vere Fandens egen, vil ikke lade sig temme« skriver Sthen som en oversættelse af Francks »ein galgen strick ist/ vnnd sich nit ziehen laßt«. Indskuddet er en ordsproglig talemåde, som Sthen har kendt.²⁶ Forholdet mellem Gud og den ugudelige paralleliseres med forholdet mellem faderen og »den forlorne søn« (Lukasevangeliet 15,11-32), som igen sammenlignes med »den rige Fraadsere« fra lignelsen om Lazarus og den rige

mand (Lukasevangeliet 16). Begge er eksempler på den ugudelige som »it ret Verdsens Barn«.

Francks »dem reichen mann« bliver hos Sthen til »den rige Fraadsere«. Betegnelsen *den rige mand* synes som i dag at have været almindelig i 1500-tallet, men udtrykket *den rige frådser* er dog også belagt med adskillige eksempler.²⁷ Sthen har vel valgt denne gengivelse for at understrege alvoren ved at betone den rige mands ugudelighed som dødssynden *gula* (frådseri). Konklusionen på det ugudelige menneskes skæbne her i verden bliver hos Sthen (Bl. A4r):

Summa, hand er it ret Verdsens Barn, oc haffuer Lycken met sig, Wlycke springer hannem forbij, hand skal haffue sin Anpart aff Himmerige her, saa føder oc feder vor HERre saadanne op, lige som sine Egelgalte til at stinge oc slacte, som Salomon *in prouerb.* i det 16. Capit: siger, oc Job i det 21. De bliffue gamle hoss gode dage, siger Job, men i it Øyeblik fare de til Helffuede, Fanden i vold.

Stadig følger Sthen nøje Franck, men bibelhenvielsen »Prouer. 16« udvider han ved at indsætte navnet på Salomon, som er den gennemgående bibelske autoritet i *Lyckens Hiul*.²⁸ Desuden er der en interessant udvidelse af henvisningen til Jobs Bog, hvor Franck kun har sidste del af den sætning som tillægges Job: »dann steigen sie in einem punct in die hell/ Job 21«.

Francks henvisning gælder Jobs Bog 21,13, der i Luthers bibeloversættelse lyder: »Sie werden alt bey guten tagen/ vnd erschrecken kaum ein augenblick fur der Helle«. ²⁹ Der er ingen grund til at antage, at Sthen har slået efter i Bibelen; han har kendt stedet og på fri hånd indsat den første del af Jobs replik. Fortsættelsen har både Franck og Sthen tolket mod Bibelen, der fremhæver, at den ugudelige dør uden at lide straf, mens Franck og Sthen henviser til den retfærdighed, der kommer efter døden. Sthen understreger denne tolkning med sit »Fanden i vold«.

Efter omtalen af de ugudeliges gode kår her i verden fortsætter Sthen oversættelsen af Franck med betragtninger over Guds forsøg på at tugte de ugudelige ved at blande »Galde iblant Suckerit«. Sthen konkretiserer her et billede, der kun halvvejs er udfoldet hos Franck, der har »vermisch t jn jhr seligkeyt mit gallen«. Franck og Sthen glider derefter fra de ugudeliges tugt til alles tugt og derfra til en betragtning over fordelingen af lykke og ulykke mellem de rige og de fattige (bl. A4r):

Saa at de Rige oc Veldige, haffuer io saa vel deris Kaarss, Nød, Sorrig, oc Angest, Ja vndertiden hefftigere, end en arm Mand, oc skeer vel stundem, at deris Leffnet er dem mere kedsommeligt oc fortrædeligt, oc tiden bliffuer dem saa lang, naar de sider eller ligger paa deris bløde Klæder, naar de æder deris kaastelige Retter, dricker deris Vin oc Clarete, teller deris Guld oc Penninge, som en fattig Bonde der sider hoss sit Kaalfad, eller gaar bag sin Plog, det veed de selff best, oc kunde vidne der om.

Sthens bearbejdende oversættelse følger nøje Franck, men med et par interessante afvigelser. I oversættelsen ses f.eks. endnu et eksempel på Sthens forkærlighed for ordpar, Francks »wein« er blevet til »Vin oc Clarete«. Hos Sthen er der i modsætning til hos Franck heller ikke gjort så meget ud af den riges bløde siddeplads, mens hans måltid er udvidet med »kaastelige Retter« og har fået sit modstykke i den fattige bondes kålfad. Den i oversættelsen tydeliggjorte kontrast mellem måltid og beskæftigelse kan også være grunden til, at Francks paralleliseren af bonden med en hyrde er blevet udeladt af Sthen.

Derefter inddrager Sthen som exemplum forholdet mellem Alexander og Diogenes. Afsnittet om Alexander og Diogenes består af fire afsnit:

1. Alexander den Stores udbrud om sig selv og Diogenes
2. Karakteristik af Diogenes
3. Anekdoten om Alexanders besøg hos Diogenes
4. Juvenalcitat om Alexander og Diogenes

1. er fra Franck. I stedet for »der groß Alexander« har Sthen valgt den i samtiden almindelige latinske form: *Alexander Magnus*. Alexanders replik er hos Franck gengivet som indirekte tale; Sthen foretrækker direkte tale. Og han forkorter replikken, så den får den fra Plutarch kendte prægnante form, som også optræder i den nedenfor omtalte Juvenaludgave fra 1492: »Diogenes esse uellem nisi essem Alexander«. Francks »ercent« er oversat med tautologien »vel kient oc forstanet«. Leksikografiske konsekvenser har det, at Sthen til ordene om Diogenes, »haffde huercken Huss eller Duss«, har haft det tyske forlægs »het weder hauß noch hoff«, der svarer til synonymforbindelsen 'hus og hjem'. Sthen må have opfattet forbindelsen 'hus og dus' som tautologisk, altså som en synonymforbindelse, hvad der modsiger Allan Karkers leksikografiske udnyttelse af Sthens

brug af ordet *dus* i *Lyckens Hiul* som støtte for tolkningen »om halm el. strå som underlag for sovende«. ³⁰

2. er også fra Franck. Francks oplysninger om Diogenes er alle medtaget med undtagelse af: »hielt hauß in einer kuff«. Denne oplysning kommer imidlertid i det følgende afsnit: »hand laa i it Vinfad, huilcken hand haffde sin Verelse vdi«.

De to næste stykker (3. og 4.) er i forhold til Franck Sthens egne. Ifølge O. Walde har Sthen ejet »Juvenalis Satiræ Milano 1492«. ³¹ Denne oplysning gør det muligt med sikkerhed at identificere værket som *Satirae cum comment Domitii Calderini, et Georgii Vallea*. Milano: Ulrich Scinzenzeler; 1492. ³² At det netop er denne Juvenaludgave med dens fyldige kommentar, Sthen har benyttet til anekdoten og citatet, er umiddelbart sandsynligt, men han kan også have hentet sit citat og sine oplysninger fra en anden kilde.

Efter udvidelserne om Alexander og Diogenes vender Sthen tilbage til Franck, idet han overspringer en længere betragtning over forholdet mellem de riges og de fattiges vilkår. Med Franck fastslår Sthen, at Gud er »en lige, wpartiske Gud«, der lader hver have sit af lykke og især af ulykke, hvad der belægges med en række eksempler.

Af Francks syv eksempler har Sthen dannet sine ni eksempler, der er præget af en vilje til systematisering, udvidelser og konkretiseringer:

1. Der ein zerschlagen langweilig gemüt > Denne haffuer it sorrig giffuet Hierte
2. der einn bösen fûß > Den anden it ond Hoffuet, Den tredie it ont Been
3. der armût > Den fierde Armod oc Trang
4. der reich/ vnnd ein onfruchtbar weib > Denne er rig, oc haffuer en wfructsommelig Quinde
5. der gnûg/ vnnd ein zänckisch häderisch weib darzû/ die jm kein frid laßt > Denne haffuer mange Børn, oc er arm der hoss, Denne haffuer faaet it rigt Gifftermaal, oc haffuer dog daglig Kiff oc Trætte
6. der vbel gerathne kinder > Denne haffuer Børn, oc liden glæde for dem
7. der feindschafft > En anden kand icke vere tilfreds for onde Menniske

Sthen stopper her benyttelsen af Francks første ordsprogsudlægning, der

har flere betragtninger over lykke og ulykke, og fortsætter på egen hånd med to ordsprog og et Pindarcitat (bl. A4vf.).³³

Med alle disse betragtninger over lykkens og ulykkens uberegnelighed og ustadighed er Sthen nu kommet frem til en konklusion, der udtrykkes med en parafraserende gengivelse af en ordsproglig betragtning, der kendes i flere varianter fra periodens ordsprogssamlinger (bl. B1r):³⁴ »Derfaare skal mand lære at skicke sig ret i Sagen, heller det slar til Lycke eller Wlycke, icke hoffmode sig aff god Lycke, icke forsage i Wlycke, Thi det kand altsammen snart forandre sig«.

Francks anden ordsprogsudlægning

At alting er forandring undergivet, udvikles nærmere med benyttelse af den anden af de to ordsprogsudlægninger, der er hentet i Francks ordsprogssamling.³⁵ Jeg citerer stykket i sin helhed (bl. B1r):

Der blæss icke altid it Veir, Verden oc Jorden er i sig selff rund som en Klodde, saa er oc Lycken lige saa, løber flux om, alting vnder Solen er wstadigt, Den ene Dag iager oc fordriuffuer den anden, Den ene Lycke den anden, at ocsaa it Menniske bliffuer icke ret lenge ved en Stat, som Job siger: Derfaare er det oc intet vært, at bygge paa dette Liff, oc denne siunlige Væsen vdi Verden, det suinder hen som en Skygge. Oc det er all deris største Trøst næst Gud, som lider, Armod, Kranckhed, Elendighed, Wlycke oc Modgang, at de i Troen vide oc forstaa, at det kand icke lenge vare, vere sig huad det er, det maa forandre sig, inden en kort tid, ellers vaare der noget bestandigt her paa Jorden, imod den hellige Scrifftis ord, der siger, at it Menniske er lige som it Blomster paa Marcken, som i dag grønns vdi Lycke, i Morgen foruisner, tørris oc dør.

Under overskriften »POST NUBILA PHOEBUS« har Franck en betragtning over den manglende bestandighed i denne verden, som Sthen har overført til sin fortale. Franck indleder med tre ordsprog, hvorefter udlægningen følger:

Wann es lang wölckig oder trüb am himmel ist/ so scheint doch zu letst die sonn.

Es wehet ni alzeit ein wind.

Da jhenes was/ da nähhet das.

Sthen anvender Francks andet ordsprog som sin første sætning. Om Sthen selv har kendt ordsproget på dansk, lader sig ikke afgøre, men det findes medtaget i Peder Syvs ordsprogssamling under overskriften »Forandring. Omskiftelse«³⁶ Francks spørgsmål »wie solt dann etwas bestendigs auff erden sein?« har Sthen erstattet med en konstatering: »alting vnder Solen er wstadigt«. Sætningen med dens 'under solen' viser, at der hos Sthen er tale om en skjult allusion til den vise Salomon, som Sthen i fortalens begyndelse lader klage over, at »ingen ting er fast og stadig her i Verden« (bl. A2r). Rækken af ulykker er overtaget fra Franck, men endnu en gang ser vi Sthens trang til tautologisk fylde i en lille udvidelse; til »vnfal« svarer »Wlycke oc Modgang«. At der intet bestandigt er på jorden viser Franck med et billedsprog, der er hentet fra Bibelen; Sthen tydeliggør den autoritet, der ligger i billedsprogets oprindelse med sin tilføjelse »imod den helliche Schrifftis ord«.

Med benyttelse af Francks forklaring til *Post nubila Phoebus* har Sthen på ny fastslået sit tema om lykkens omskiftelighed og ubestandighed. Hans undervisning er til ende og kan afsluttes med henvisning til det udbytte læseren vil få, hvis han har fulgt belæringen (bl. B1r): »Huo saadant ret veed oc forstaar, hand maa met ære bære en vijss Mands Naffn, oc kand betencke sig diss bedre i sin Bestilling«.

De netop citerede ord om den gavnlige indsigt i altings foranderlighed er Sthens begrundelse for at have forfattet hovedteksten med dens versificerede exempla. Han henvender sig nu igen direkte til Niels Pedersen Kolding.

Niels Pedersen Kolding tiltales i dedikationen »Erlig, Vijs oc Velact Mand«. Man kunne overveje, om ordet *vis* i dedikationen skyldes betragtningerne over, at den *vise* mand kender lykkens ustadighed og ved at indrette sit liv efter denne erkendelse, men der er tale om en fast titulatur til borgerlige øvrighedspersoner.³⁷ Når Sthen derimod slutter sine overvejelser med brugen af ordet *vis*, er der her nok tale om et spil på de to betydninger ('klog' og brugen af ordet som titulatur).

Samlet karakteristik af Sthens forhold til Franck

Sthen har vist sig at være meget tæt på Francks tekst, men med den afgørende forskel, at hans benyttelse er meget kortere end forlægget. I den første af de benyttede ordsprogsudlægninger er der tale om en kraftigt forkortende bearbejdelse, mens den anden og kortere ordsprogsudlægning er

overtaget næsten i sin helhed. Det er desuden karakteristisk for Sthen, at hans tekst ikke er fremkommet ved sammendrag af forlæggets stof, men blot ved udvælgelse af egnede partier og overspringelse af andre. Resultatet af den forkortende gengivelse er alligevel forbavsende nok uden brudflader, hvad der vidner om en bearbejder, der har haft et godt overblik over sammenhængen i både Francks og sin egen tekst. Med et par indskud demonstrerer Sthen endvidere, at han på egen hånd kan fortsætte og udvide de betragtninger, han har valgt at medtage fra Franck.

Under gennemgangen af Sthens benyttelse af Francks ordsprogsudlægninger har der være anledning til at iagttage Sthens små ændringer og tilføjelser, som viser hans stilistiske virkemidler og hans fortrolighed med både den bibelske tradition og ordsprogstraditionen. Hans bearbejdelse er præget af en tendens til at tydeliggøre, præcisere og konkretisere.

I forsøgene på at indkredse Sthens egenart som stilist har forskningen ofte fokuseret på hans brug af tautologier. Og en forkærlighed for denne brede udtryksform har vi da også set flere eksempler på i hans oversættelse og bearbejdelse af Franck. Ikke alene overtages dennes tautologier eller erstattes med danske modsvarigheder, men Sthen udvider også et par gange sit forlæg med endnu en tautologi. At Sthen har fundet behag i denne udtryksform er klart nok, men han deler sin forkærlighed med både tyske og danske forfattere i perioden.

Salomon in Ecclesiaste Cap: 9

Hovedteksten afsluttes bl. D3v med »AMEN AMEN« På bladets resterende plads følger under overskriften »SALOMON IN ECCLESIASTE Cap: 9« en latinsk parafrase af et par vers fra Prædikerens Bog uden angivelse af parafrasens forfatter. Forfatteren er imidlertid ikke Sthen selv, men den nylatinske digter og humanist Helius Eobanus Hessus (1488-1540). Han oversatte Salmernes Bog og Prædikerens Bog i latinske disticha, *Psalterium Davidis carmine redditum. Ecclesiastes Salomonis carmine redditus*. Trods overskriften har Sthen kun første halvdel fra parafrasen af kapitel 9 (Prædikerens Bog 9,11); anden halvdel er fra kapitel 7 (Prædikerens Bog 7,14).³⁸ Versene er velvalgte og godt kombinerede; de korresponderer fint med temaet og etablerer samtidig en forbindelse til fortalens indledning (bl. A2r), hvor »den vise oc velforfarne Kong Salomon, vdi sin *Ecclesiaste*« anføres som støtte for synspunktet, »at ingen ting er fast oc stadig her i Verden«.

Hovedteksten

Min undersøgelse har været koncentreret om parateksten eller udenværkerne til *Lyckens Hiul*, men en enkelt af kilderne til den versificerede skilddring af en række antikke og bibelske personer, der illustrerer skriftets tema, skal også omtales, da den viser den samme arbejdsmetode, som har kunnet ses i Sthens omgang med bøger under udarbejdelsen af fortalen.

Fortalen handler om Fortuna og beskriver hendes væsen, men behandler ikke direkte motivet med lykkens hjul og de personer, der sidder på det. Det vender Sthen først eksplicit tilbage til som indledning til hovedteksten. Her henledes læserens opmærksomhed direkte på træsnittet (bl. B2r):

Denne Figur giff act paa,
O fromme Læsere faare dig monne staa,
Om Lyckens Hiul som løber omkring,
At det er vel en vnderlig ting,
Den ene ophøysis, den anden tryckis ned,
Saa pleyer at vere Verdsens sed

Efter nogle almene betragtninger over følgerne af lykkens drejende hjul følger under overskriften »EXEMPEL« en beretning om personer, der kan illustrere temaet, først en række bibelske personer, derefter nogle udførlige beretninger om antikke personer. Inden Sthen afslutter med betragtninger over, hvad vi kan »mercke oc lære« af alle disse historier, bringer han to afsnit, nemlig v. 316-333 og 334-363, der dels nævner eksempler på personer, hvis liv endte ulykkeligt, dels giver eksempler på personer, som fra lave kår kom til »Dignitet oc Ære«. Til udarbejdelsen af dette afsnit kan det med sikkerhed fastslås, at Sthen har benyttet endnu et værk af den ovenfor nævnte Johannes Ravisius Textor, nemlig *Officinae epitome*, der er en håndbog til viden om de mest forskellige ting for den humanistiske skribent. Her kan man bl.a. finde exempla, citater og anden information fra de græske og romerske forfattere og i mindre udstrækning fra Bibelen. Kompilatorens store viden er ordnet i 368 emnegrupper, der følger ret så usystematisk efter hinanden. Mellem 1520 og 1665 kom der mindst 15 udgaver af værket.

Lærdomslånene fra *Officinae epitome* koncentrerer sig om emnegrupperne »Qui ex humili fortuna clari aut divites evaserunt« (II 306-310) og »Qui ex prospera fortuna ad humilem et miseram redacti sunt« (II 310-312). Her findes omtalt alle de 15 personer, som er Sthens exempla i de to

afsnit v. 316-363. Blandt personerne hos Sthen er »en Romerske Keyser« ved navn Mandro, som ikke kendes af historikerne, men er skabt ved Sthens misforståelse af ordet »Imperator« (i betydningen 'admiral') hos Ravisius.

Sthen som tidstypisk skribent

Mine undersøgelser over *Lyckens Hiul* har resulteret i en indkredsning af de fleste af de bøger, Sthen har benyttet ved udarbejdelsen. Som hovedkilde til fortalen har Sthen haft de to ordsprogsudlægninger fra Sebastian Francks samling, som han indleder med nogle almene betragtninger over lykken. Han har her måske anvendt Conrad Lycosthenes' florilegium, med sikkerhed sin egen udgave af Sabellicus og ligeledes med sikkerhed en udgave af Johannes Ravisius' *Epitheta*. Hans Juvenaludgave kan have leveret den i forhold til Franck indskudte udvidelse af omtalen af Alexander den Store. Til hovedtekstens mange exempla har Sthen haft gavn af et par emnegrupper i Johannes Ravisius' *Officinae epitome*, der har leveret ham både systematik og lærdomsstof. Titlen og træsnittet med lykkehjulet efter Gregor Reisch har været med til at binde fortalen og den versificerede tekst sammen til en helhed. Den samme funktion har anvendelsen af et par centrale autoriteter, nemlig den bibelske kong Salomon og den antikke Terents. De har begge en betydningsfuld rolle som garanter for temabehandlingen i *Lyckens Hiul*, hvad der også er baggrunden for Sthens medtagelse af stykket fra Helius Eobanus Hessius' latinske parafrase af Prædikerens Bog og for brugen af et Terentscitater i hovedteksten.

Min afdækning af kilderne til *Lyckens Hiul* kan måske efterlade en moderne læser med det indtryk, at Sthens indsats blot har været kompilatorisk. Sthens viden om personer og citater m.m. har i stor udstrækning vist sig at være andenhåndsviden. Han har som andre skribenter i 1500-tallet udnyttet sine hjælpemidler og erhvervet sin lærdom på en enkel og effektiv måde. Han har fra Franck overtaget det stof, han kunne bruge, og kun ændret eller udvidet i den udstrækning, han fandt det nødvendigt til formålet. Og han har med stor behændighed kombineret sin hovedkilde med velvalgte oplysninger fra andre af sine bøger. Selv om fortalen således med en vis ret kan betragtes som en citatmosaik, er en sådan vurdering efter min mening både uretfærdig og anakronistisk. Det er lykkedes Sthen at skabe en både sammenhængende og velfungerende fortale til sin rimede fremstilling af eksempler på lykkens omskiftelighed.

At Sthen netop har valgt en ordsprogssamling som hovedkilde for sin undervisning om lykkens ustadighed, er heller ikke så mærkeligt, som det kan synes set med nutidens briller. For humanister og lutheranske skribenter i 1500-tallet var brugen af ordsprog almindelig, og de havde en høj status som retoriske overtalelsesmidler på linje med bibelsteder og sentenser. Man samlede ordsprog, og man anvendte dem i skrifter af didaktisk og opbyggelig karakter. Sthen selv har da også efterladt en ordsprogssamling og anvender hyppigt ordsprog i sine skrifter.³⁹ Francks ordsprogssamling med sine ordsprogsudlægninger, der ofte har karakter af små prædikener, har i denne sammenhæng været en naturlig kilde til betragtninger af moralsk og kristelig art.

Især undersøgelsen over Sthens benyttelse af Francks ordsprogsudlægninger har givet mulighed for ikke alene at få et indblik i Sthens værksted, men også at møde en forfatter, der associerer frit og ubesværet inden for den samme kulturelle og mentale horisont som Franck. Både i oversættelserne og i afvigelserne fra forlægget demonstrerer Sthen en dyb fortrolighed med den rige antikke, bibelske og proverbiale snusfornuft, som indgik en tæt forbindelse i tidens hoveder og skrifter. Hans stil og viden har også danske paralleller, der viser, at han har kunnet trække på en hjemlig stilistisk og tankemæssig tradition. Som belæg for hans afhængighed af en dansk tradition kan fremhæves en lighed med betragtninger og skrivemåde i *Problemata et Proverbia moralia* fra 1611, der kan ses som en dansk parallel til den tyske tradition for ordsprogssamlinger med udlægninger. Den anonyme samling indeholder stof fra Egenolph, dvs. fra Agricola og Franck, men derudover også en udbredt benyttelse af andre kilder, der kombineres og udvides med kompilatorens egne betragtninger.

To af ordsprogsudlægningerne i *Problemata et Proverbia moralia*, nr. 88 og nr. 10, til hvilke det ikke er lykkedes at identificere kilden, viser en påfaldende lighed med Sthens fortale. Særligt gælder det nr. 10:

All ting til en tid.

Gud haffuer sæt en viss termin oc maal paa alting / oc som Salomon siger / der er intet stadigt vnder Solen / *omnium rerum est vicissitudo*, der er skiffte oc mutatz paa alting / det skal mand tencke paa / baade i lyst oc nød / baade i gode oc onde dage / det staar icke saa altid som det staar nu. Der for ingen hoffmode sig i Lycken / oc ey heller mistrøste i wlycke / HERrens høyre Haand kand altid vende / Psal. 77.⁴⁰

Bemærkelsesværdig er her ligheden mellem på den ene side Sthens sammenkædning af bibelsk og antikt tankegods i fortalen og på den anden side Salomoncitater og det parallelle latinske citat i *Problemata et Proverbia moralia*. Salomon siger ikke, at »der er intet stadigt vnder Solen«, men sætningen dækker temaet i Prædikerens Bog, som gør brug af det gentagne 'under solen'. Den parallelle latinske sætning er det Terentscitater, der findes i Sthens hovedtekst og også genfindes som motto i *Kort Vending*.⁴¹ Og mon ikke der også i Sthens formulering »alting vnder Solen er wstadigt« (bl. B 1r) manifesteres den forening af Salomon og Terents, som kommer eksplicit til udtryk i *Problemata et Proverbia moralia*?

Det ville være fristende at se denne lighed som et af flere indicier for Sthen som forfatter til *Problemata et Proverbia moralia*, der udkom anonymt i 1611, især da Sthen flere gange er bragt i forslag i de mange forsøg på en forfatterbestemmelse. I *Danmarks gamle Ordsprog*, IV, 1987 har Iver Kjær samlet argumenterne for henholdsvis Peder Hegelund, Hans Christensen Sthen og Ludvig Pouch d.æ. som forfatter.⁴² De fremførte argumenter for Sthens kandidatur afvises med rette, og heller ikke den her fremførte lighed har overbevisende kraft. Men tilbage bliver det nok så interessante, at den anonyme forfatter af *Problemata et Proverbia moralia* og Sthen som fortalingskriver og ordsprogssamler har så mange ligheds-punkter i stil og dannelsesbaggrund, at det vidner om et fælles kendskab til en solid dansk tradition for kombinationen af tidens forskellige didaktiske genrer til belærende og moraliserende formål. At de to forfattere har tilhørt samme litterære kredsløb viser desuden en replik af »en forløren Søn«, som anføres i en af den anonyme samplings udlægninger.⁴³ Denne person, der er i slægt med Bibelens forlørne søn, som Sthen (fra Franck) i fortalen nævner som eksempel på et ugudeligt menneske, er identisk med borgersønnen i Sthens *Kort Vending*, der har den citerede betragtning i en af sine replikker.⁴⁴

Sthens opfattelse af lykken

I Ernst Frandsens *Hans Christensen Sthen* (1932) er der et længere forsøg på at bestemme temaerne i *Kort Vending* og i *Lyckens Hiul*.⁴⁵ Ernst Frandsen nævner den eksplicite fokuseren i *Kort Vending* på lykkens omskiftelighed og ustadighed, der modstilles den stadighed, som kun gives i himlen, og fremhæver, at dette tema ikke svarer til personernes skæbne, som er »lutter Vidnesbyrd om en retfærdig Verdensorden«. Fortalen til *Lyckens*

Hiul ser Frandsen som Sthens efterfølgende »Forsøg paa at vindicere Lyk-kegudinden for Religionen«. Frandsen citerer in extenso stedet, hvor Sthen (fra Franck) giver forklaringen på, at det går de ugudelige godt. Frandsen kalder det »en barok Forklaring« og »en ejendommelig Tankegang«, som for ham er Sthens forsøg på at drage konsekvensen af de frommes ulykke. Den efterfølgende betragtning over genvordigheder hos både rige og fattige, som også er fra Franck, ser Frandsen som Sthens forsøg på at trække i land. Konklusionen ser Frandsen som »et stakkels akademisk Kompromis«, der ikke forsoner de modstridende betragtninger.

Frandsen gør nok for meget ud af at få logik i Sthens argumentation. Fortalen afspejler tidens tankegang, der var lige så ulogisk og modstridende som vore dages tanker om livets store spørgsmål. Ernst Frandsen opererer med en modsætning mellem »Iagttagelse og Studium« og »personlig Oplevelse« og mener, at fortalen mere bærer præg af det første end af det sidste, når det gælder tanker om »Verdens Upaalidelighed og Religionens Trøst«. Min opdagelse af Sthens brug af Franck kunne tages som en bekræftelse af dette synspunkt; det er ikke Sthens egne ord. Men sådan mener jeg ikke, det kan anskues. Sthen har taget, hvad han kunne bruge. At lede efter personlig oplevelse i et skrift som *Lyckens Hiul* er nok også en læsemåde, der er præget af en senere tids syn på forholdet mellem en forfatter og hans tekst. Fortalen er ikke så meget personlige betragtninger, som den er en myndig undervisning om »Lyckens wstadighed, oc Verdens løb« med henblik på de moralske og religiøse konsekvenser, læseren bør drage af den indsigt, som skriftet formidler.

Sthens fortale gør meget ud af overvejelser over, hvordan det kan være, at det går den onde godt og den gode dårligt. Mellem disse betragtninger er også et afsnit om lykke og ulykke hos det enkelte menneske, både rig og fattig. Det er netop disse forskellige og delvis modstridende forsøg, der i stor udstrækning bygger på Franck, på at finde mening i den gudskabte verden, som har undret Ernst Frandsen. Man kan i den forbindelse overveje, om Sthen tænker synkront eller diakront om fordelingen af det enkelte menneskes lykke og ulykke. For en synkron betragtning er lykke og ulykke tilstedeværende på en og samme tid; for en diakron betragtning følger de efter hinanden. I Sthens *Lyckens Hiul* synes begge opfattelser at gøre sig gældende. Eller rettere: Den diakrone opfattelse dominerer og transformerer den synkron opfattelse.

Fra Franck har Sthen således en betragtning over det faktum, at ingen lykke er fuldkommen; der er altid et eller andet galt. Synspunktet demonstreres ved en række eksempler fra Franck, hvorefter Sthen sammenfatter

ved hjælp af et ordsprog: »Saa at der er aldrig saa fet it Stycke, der vil ey vere en Kirtel hoss«. Ordsproget betyder ifølge *Ordbog over det danske Sprog*, at »der er ubehageligheder, mangler ved de bedste ting; intet er fuldkomment«. Altså en synkron betragtning over menneskets lykke. Hos Sthen efterfølges det imidlertid af endnu et ordsprog, der synes at skulle opfattes parallelt med det første: »Huor Lycken er inden Dørren, der staar Wlycke, oc bier vden faare«. Her er det diakrone aspekt indbygget i den synkron situation. Og det er nok også tilfældet i ordsproget om det fede stykke og kirtlen. Hos Syv står dette ordsprog da også lige efter »Der kommer aldtiid suur svide efter sød kløde«.46 Sthens Pindarcitat har den samme interessante blanding af en synkron og en diakron tankegang. At den diakrone tankegang dominerer, hjælper os til nærmere at kunne bestemme det centrale forestillingsmønster hos Sthen, idet tankegangen kan forklare andre tilsyneladende uklarheder og modstridende steder i fortalen. Nok er overvejelser over retfærdigheden i lykkens fordeling i forhold til onde og gode og i forhold til det enkelte menneske et vigtigt punkt i fortalen, men vigtigere er en generel indsigt i lykkens ubestændighed her i verden. Hos Sthen er det den manglende bestandighed i denne verden, der er den centrale pointe. Undervisningens mål er at få læseren overbevist om denne indsigt, så han som en vis mand kan handle i overensstemmelse med den.

Noter

- 1 Sthens forfatterskab udgives for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ved Jens Lyster under medvirken af Jens Højgård; indtil nu er udgivet *Hans Christensen Sthens Skrifter I. En liden Vandrebog*, København 1994 og *Hans Christensen Sthens Skrifter II. Christelige oc vdkaarne Bøner og En Liden Haandbog*, København 2003; *Lyckens Hiul* vil blive medtaget i bind III, der forventes at udkomme i 2010. Jeg har haft lejlighed til at benytte bind III i manuskript og henviser i nogle af noterne til efterskrift og kommentar. Om Sthen og hans forfatterskab kan henvises til Jens Lysters forfatterportræt i *Arkiv for Dansk Litteratur* (<http://adl.dk>); her findes både en bibliografi over Sthens egne arbejder og over sekundærlitteraturen.
- 2 Se *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.

- 3 Senest i *Dansk litteraturs historie, 1, 1100-1800*, København 2007, s. 235.
- 4 Se efterskrift til *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 5 Johan de Mylius: *Anskuelsesformer. Træk af dansk litteraturhistorie*, 1, Odense 1991, s. 36.
- 6 Sthens interesse for genren er belyst i Jens Lyster: Hans Christensen Sthens eksempelsamling, i: *Danske Studier 1970*, København, s. 5-23.
- 7 N.M. Petersen: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie, III. Det lærde Tidsrum. 1560-1710*, 2. udg. ved C.E. Secher, København 1868, s. 441.
- 8 Ernst Frandsen: *Hans Christensen Sthen. Studier i det 16. Aarhundredes danske Litteratur*, Aarhus 1932.
- 9 Om Sthens bibliotek kan bl.a. læses i Oluf Friis: *Den danske Litteraturs Historie. I. Fra Oldtiden indtil Renæssancen (c. 1615)*, København 1975, s. 528f. & 597.
- 10 Hugh G. Evelyn White (udg.): *Ausonius*, II, London - New York 1921 (*The Loeb Classical Library*), s. 156.
- 11 Ehrengard Meyer-Landrut: *Fortuna. Die Göttin des Glücks im Wandel der Zeiten*, München - Berlin 1997.
- 12 Ligheden mellem træsnittene hos Reisch og Sthen er også bemærket i Henrik Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse*, København 1999, s. 373.
- 13 Se nærmere kommentar til 3,2f i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 14 O. Walde: Psalmdiktaren Hans Christensen Sthen och hans Vandre-bog. Några randanmärkingar, i: *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, XXV, 1938, Uppsala - Stockholm, s. 72.
- 15 Se kommentar til 3,59f og 3,60f i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 16 Hans Christensøn Sthens ordsprog, trykt i: Iver Kjær, John Kousgård Sørensen og Niels Werner Frederiksen (udg.): *Danmarks gamle Ord-sprog*, IV, København 1987, s. 255 (nr. 111).
- 17 Sander L. Gilman (udg.): Johannes Agricola: *Die Sprichwörter-samm-lungen*, I-II, Berlin - New York 1971 (*Ausgaben deutscher Literatur des XV. bis XVIII. Jahrhunderts*).
- 18 Peter Klaus Knauer (udg.): Sebastian Franck: *Sämtliche Werke*, 11, Bern - Berlin - Frankfurt a.M. - New York - Paris - Wien 1993. I det følgende citeres fra og henvises til denne udgave af Francks to ord-sprogssamlinger.

- 19 Christian Egenolph: *Sprichwörter / Schöne / Weise Klügredenn*, 1552 (faksimileudgave 1967).
- 20 Iver Kjær, John Kousgård Sørensen og Niels Werner Frederiksen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, IV, København 1987, s. 101-229.
- 21 *Ibid.*, s. 63-66.
- 22 *Op.cit.*, s. 399-402.
- 23 Se kommentar til 3,60f i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 24 *Matthias Moths ordbog i afskrift*, 16, L241 (på Det Kongelige Bibliotek).
- 25 Francis G. Allison (udg.): *Menander*, Cambridge, Massachusetts - London 1964 (*The Loeb Classical Library*), s. 356.
- 26 Se kommentar til 3,101 i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 27 Se kommentar til 3,108 i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 28 Henvisningen gælder Ordsprogenes Bog 16,4. Ordsprogenes Bog blev ligesom Prædikerens Bog traditionelt tilskrevet den vise Salomon.
- 29 *Biblia Germanica 1545* (faksimileudgave 1967).
- 30 Allan Karker: Mellem ordbog og tekst. Omkring Rimkrøniken vers 540 og 552, i: *Nordiske studier. Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen på 65-årsdagen den 24. november 1975*, København 1975, s. 147-154.
- 31 O. Walde: Stephani bibliotek och dess historia, i: *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, IV, 1917, Uppsala - Stockholm, s. 295.
- 32 *A Guide to Italian Books before 1601*, 2002 (http://nyu.libguides.com/data/24754/Italian_Books_Before_1601.pdf), s. 63.
- 33 Se kommentar til 3,156f, 3,158f og 3,160-162 i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 34 Se kommentar til 3,163-165 i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 35 *Op.cit.*, s. 358.
- 36 Peder Syv: *Aldmindelige Danske Ordsproge*, I, 1682, trykt i: Iver Kjær og John Kousgård Sørensen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, VII:1, København 1983, s. 114, nr. 2346: »Det blæser ej aldtid en vind«.
- 37 Se kommentar til 3,1 i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 38 Se også kommentar til 5 i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 39 Hans Christensen Sthen: *Phrasium et proverbiorum latinorum siue ver-*

- naculorum farrago siue Congeries quædam, trykt i: Iver Kjær, John Kousgård Sørensen og Niels Werner Frederiksen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, IV, København 1987; Johs. Pedersen: Ordsprog i Skolekomedien, i: *Danske Studier 1930*, København, s. 1-44.
- 40 Iver Kjær, John Kousgård Sørensen og Niels Werner Frederiksen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, IV, København 1987, s. 161.
- 41 Se kommentar til 4,386f i *Hans Christensen Sthens Skrifter III*. Under udgivelse.
- 42 Iver Kjær, John Kousgård Sørensen og Niels Werner Frederiksen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, IV, København 1987, s. 21-37.
- 43 *Problemata et Proverbia moralia*, 1611, trykt i: Iver Kjær, John Kousgård Sørensen og Niels Werner Frederiksen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, IV, København 1987, s. 116, nr. 32.
- 44 Jens Aage Doctor (udg.): Hans Christensen Sthen: *Kort Vending*, København 1972 (*Tidlig dansk dramatik*), s. 30f.
- 45 Ernst Frandsen: *Hans Christensen Sthen. Studier i det 16. Aarhundredes danske Litteratur*, Aarhus 1932, s. 60-63.
- 46 Peder Syv: *Aldmindelige Danske Ordsproge*, I, 1682, trykt i: Iver Kjær og John Kousgård Sørensen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, VII:1, København 1983, s. 469, nr. 9847 & 9846.